

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1917–1920 РР. ТА СТОЛІТТЯ ПОТОМУ

Попов В. Ж.

Постановка проблеми. Будь-які аналогії – поняття відносне. Тим не менш, важко утриматися від порівняння буденних ситуацій в історичні періоди, хоч і розділені цілим століттям, але в яких певні аспекти повсякденного життя часто збігаються буквально до дрібниць. Люди в будь-яких обставинах змушені організувати свою повсякденну життєдіяльність, і технології цієї організації, хоч і залежать від стану суспільства на кожному конкретному етапі, як виявляється, мало змінюються з часом. Соціально-економічна катастрофа, викликана революцією та громадянською війною 1917–1920 років в Україні, змусила обивателів, виявляючи чудеса винахідливості, шукати шляхи, іноді несподівані, для задоволення базових потреб.

У подібній ситуації опинилося населення окремих регіонів України у 2014–2022 рр. Його повсякденне життя сьогодні багато в чому збігається з реаліями сторічної давності. З розширенням російської агресії необхідність виживання в екстремальних умовах постала перед мешканцями багатьох населених пунктів України. Таким чином, актуальність поставленої проблеми загострилася у зв'язку з широкомасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну. Вивчення досвіду наших предків, хоч і не є рецептом лікування сьогоденних проблем, дозволяє проаналізувати та узагальнити основні закономірності соціальних практик у кризових умовах.

Аналіз досліджень та публікацій. Повсякденне життя міського населення 20–30-х років ХХ ст. було предметом уваги багатьох дослідників. Класичним твором за названою темою є книга Ш. Фіцпатрік «Повсякденний сталінізм». Хоча книга Фіцпатрік присвячена іншому історичному періоду, в ній багато паралелей із періодом революції та громадянської війни¹.

Серед вітчизняних істориків треба згадати М.В. Борисенка, який у своєму дослідженні звернув увагу на характерні риси житла та побуту городян України у 20–30-х роках ХХ ст. В аналізі теми історик часто повертається до подій більш раннього періоду, тобто до 1917–1920 років². У 2009–2010 роках вийшла друком колективна двотомна монографія за

редакцією С.В. Кульчицького, в якій дано розгорнуту картину повсякденності радянської України в роки непу³.

Проте характеристика міської п-вськденності в Україні періоду революції та громадянської війни 1917–1920 років, та пошук її спільних рис з буденністю в умовах війни, що триває сьогодні, ще залишається поза тематикою історичних досліджень.

Формулювання цілей. Виходячи з вищевикладеного, метою запропонованого розділу є розгляд окремих аспектів повсякденного життя міського населення України у 1917–1920 рр., у період глибокої соціальної кризи та невизначених політичних перспектив, та їх порівняння з сучасними умовами міської буденності, під час збройного протистояння України та Росії.

Для реалізації поставленої мети передбачається вирішення наступних завдань:

- визначити особливості повсякденної поведінки населення великих міст в умовах тривалих бойових дій;
- охарактеризувати форми реалізації основних людських потреб в ситуації соціального хаосу;
- порівняти здатність пересічних громадян до самоорганізації на різних стадіях суспільного розвитку.

Викладення основного матеріалу. Розглянемо стисло особливості повсякденної поведінки мешканців міст України у 1917–1920 рр., в період національно-демократичної революції та громадянської війни, та в обставинах російсько-української війни 2014–2022 років. І в минулому, і сьогодні бойові дії не завжди розгорталися у великих містах, війна в них іноді обмежувалася артилерійським обстрілом різної тривалості та інтенсивності. Тяжким випробуванням для киян став наступ більшовиків на місто у січні 1918 р. Після десятиденного обстрілу «нерви у всіх виявилися пошарпаними до останнього ступеня, всім набридла ця постійна загроза безглуздої смерті, всі палко бажали того чи іншого кінця»⁴. Але вже восени того ж року, під час облоги міста військами Петлюри, населення «так звикло до артилерійської стрільби, що, не помічаючи гуркоту гармат, публіка гуляла, сміялася, ходила в кінематографи,

¹ Фіцпатрік Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М.: РОССПЭН, 2001. 334 с.

² Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр.. ХХ століття: Монографія. К.: ВД «Стилос», 2009. 357 с.

³ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія. Відп. ред. С.В. Кульчицький. Ч. 1. К., 2009. 445 с.; ч. 2. К., 2010. 382 с.

⁴ Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об Украине. 1917–1918. Берлин: Детинец, 1921. с. 18.

спекулювала, обідала, спала і взагалі поводитися так, начебто б нічого не відбувалося»⁵.

Для українських міст, за умов сучасної війни, про «звичку» до обстрілів говорити ще передчасно, хоча в центральних районах великих міст уже можна спостерігати відсутність реакції деяких городян на сигнали повітряної тривоги.

У минулому столітті одна з киянок записала у щоденнику, що не було городянина, який не зумів би «відрізнити постріл від розриву, і навіть той сорт зброї, з якої стріляють»⁶. Сьогодні в Україні практично всі, включаючи дітей, дуже швидко стали такими фахівцями. Розрізнити «запуск» та «приліт» люди навчилися за лічені дні, визначати вид зброї змогли дещо пізніше.

Поведінка мирних обивателів в умовах бойових дій також не зазнала змін. Коли у січні 1918 р. більшовики розпочали обстріл Києва, «злякане населення кинулося в підвали»⁷. У 1919 р., з наближенням білогвардійців, сім'я киянки Л.Л. зібралася у квартирі у її брата. Почалися «звичайні обговорення», яка з кімнат у квартирі «найбезпечніша». Обивателі роздумували над тим, «з якої з чотирьох сторін світу йде наступ», потім, «ледь не з компасом у руці цей бік розшукується». Люди були впевнені, що їхній попередній досвід дозволяв точно визначити, «куди ядро потрапити за здоровим глуздом не повинно», хоча ця впевненість «не заважала йому іноді саме там і розірватися». Авторка щоденника зазначила, що «деякі кияни мали ще звичай заміщувати вікна матрацами, але ми до цього не доходили»⁸. Найчастіше мешканці міста знову-таки спускалися до підвалів⁹.

Сьогодні люди іноді заклеюють вікна хрест-навхрест скотчем, закладають їх штабелями книг, але, звичайно ж, тільки перебування під час обстрілу у підвалі, на станції метро, або в спеціально підготовленому бомбосховищі може гарантувати більш-менш серйозну безпеку. Те, що у великих будинках перебувати під час обстрілів безпечніше, на відміну від будівель приватного сектора, підтвердили як наші предки з 1919 р.¹⁰, так і наші сучасники.

Втім, іноді навіть підвали не рятували від свавілля окупантів. 16 січня 1918 р. кораблі Чорноморського флоту розпочали обстріл Одеси. Гарматний вогонь почався близько одинадцятої години ранку. Одесити, охоплені панікою, спробували сховатись від небезпеки: «Населення будинків району Новорибна – Пушкінська – Базарна почало виїжджати під

градом куль, рятуючи своє майно»¹¹. У багатоповерхових будинках жителі верхніх поверхів перейшли вниз, багато хто поховався у льохи, зокрема «велика група залізничних службовців». Снаряд «розбив каналізаційну трубу, і підвал почало заливати нечистотами. Люди, що битком набили льох, у паніці стали метатися, і не могли вибратися нагору. Їм усім загрожувала страшна смерть». Десятки життів врятував місцевий слюсар, який «з ризиком для власного життя спустився у льох, закрив кран та припинив подальше затоплення підвалу».

Під час цього обстрілу багато снарядів потрапило по цвинтарю, зруйнувавши стіну цвинтарної церкви, пошкодивши кілька могил, причому місцеві жителі помітили, що «деякі могили зовсім розгорнуті, і труни видніються з розритих ям». Один снаряд потрапив у притулок «для малолітніх злочинців», причому кілька підлітків зазнали поранень. Ще один снаряд потрапив «в будинок на розі Малої Арнаутської та Пушкінської», пошкодивши вікно та буфет в одній із квартир, де, на щастя, не виявилось в цей час людей¹².

У період французької інтервенції на Півдні України, наприкінці 1918 р., за свідченням очевидця, службовці одного з одеських заводів, разом із членами сімей, у кількості 17 осіб, під час обстрілу сховалися на півпідвальному поверсі свого будинку. Коли війська Антанти розпочали відхід, «грецький патруль зупинився біля вікна зачиненої нами кімнати – і почав палити по нас. Лише завдяки щасливому випадку кулі нікого не зачепили, але постріли нагнали на нас панічного страху»¹³.

Під час нинішньої війни у заблокованих ворогом українських містах зміни в гірший бік накопичувалися день за днем. Ставало дедалі менше автомобілів на вулицях, зникали перехожі, у вечірній час люди намагалися не виходити з дому. Сьогодні міста, де діє комендантська година, пустіють ще до темряви, о восьмій вечора людей на вулиці приблизно стільки ж, скільки до війни бувало опівночі.

Події 1917–1920 років також свідчили про поступове наростання кризи. Якщо у 1919 р. «населення ще не встигло зголодніти і опуститися»¹⁴, то в 1920 р. «убогість і подрібнення життя виражалося в тому, якими важливими подіями стали представлятися найбільш, здавалося б, прості речі»¹⁵. Люди «жили день у день – у всіх смислах, ходили мертвими вулицями міста, дивилися на виснажені і тупі

⁵ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5881, оп. 2, д. 232, л. 89.

⁶ Очерки жизни в Киеве в 1919-1920 гг. Архив русской революции / [изданный Г.В. Гессеном]. М.: Terra-Политиздат, 1991. Т. 3. с. 219.

⁷ Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об Украине... с. 30.

⁸ Очерки жизни в Киеве... – с. 219.

⁹ Там само. с. 225.

¹⁰ Там само. с. 226.

¹¹ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 71, оп. 34, д. 102а, л. 44.

¹² Там само. л. 46.

¹³ Якушкин Е. Французская интервенция на Юге. 1918-1919. М.-Л.: Государственное издательство, 1929. с. 55.

¹⁴ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / Архив русской революции. М.: Terra-Политиздат, 1991. Т. 6. с. 254.

¹⁵ Там само. с. 301.

обличчя перехожих»¹⁶. Київська студентка поділилася зі своїм щоденником враженнями від більшовицького режиму: «У нас все сумніше та сумніше, життя дорожчає, утиски збільшуються, всі ходять якісь налякані»¹⁷.

Для Києва у 1919 р. були характерними проблеми в аптеках: «Н. тяжко хворий, і його дружина продає останнє для покупки ліків, які неймовірно дорогі, і їх починає бракувати»¹⁸. Сучасні черги за гуманітарною допомогою нагадують карткову систему громадянської війни, за якої «щоранку обивателі вишикувалися за продуктами»¹⁹. У березні 1918 р. Харків відвідав московський літератор О.С. Серафимович. Його вразили довгі черги за хлібом: «Стають з години дванадцятої ночі, а отримують пізно вранці свої чверть фунту пайку, та й то не всі – не вистачає»²⁰.

Ось як жив Харків за білогвардійців: «Окраїни засипають чуйним сном. Вулиці абсолютно безлюдні. Крізь рідкі проміжки між поривами вітру ляскають то близькі, то далекі постріли з гвинтівки. Після кожного близького пострілу пішохід запізнений бігом і без оглядки долає коротку відстань до найближчого великого предмету, щоб сховатися. Зупиняється, переводить дух, і, почекавши момент, зривається і біжить далі»²¹.

У зруйнованих сьогодні українських містах повсякденне життя дуже схоже на спогади сучасників громадянської війни: «Водогін діє лише зрідка, тому ми повинні тягати воду відрами з найближчих колодязів; дрова стоять сто рублів пуд, їх пиляють студенти, бо залізні печі дуже малі, у всіх сім'ях чоловіки зайняті рубкою дров на дрібні шматки»²².

Напередодні облоги свого міста будь-якими озброєними учасниками громадянської війни городяни готувалися до всіляких обмежень у сфері комунальних послуг, насамперед у водопостачанні. Ось що про це згадувала одна з киянок: «Ми сідаємо у приміщенні, йдуть звичайні розмови, висловлюються здогади про те, хто це намагається взяти місто; обчислюється кількість води і те, на скільки часу її може вистачити». Один із сусідів, що зайшов у гості, запропонував винайдений ним спосіб вгамувати спрагу – «смоктати моркву». Господиня з обуренням відкинула ідею: «Краще я сама піду за водою

на Дніпро». Гість філософськи зауважив: «Нікуди ви не підете, а самі прийдете до мене за морквою»²³.

У січні 1918 р. київські обивателі, хоч і були захоплені подіями зненацька, але досить швидко освоїлися зі своїм новим становищем. «Незабаром виявилася нестача харчових припасів, відсутність світла, а потім і води. Відсутність води відчувалася протягом двох днів особливо сильно. Але людина пристосовується до всього, і незабаром всі навчилися користуватися моментами затишшя, щоб закупити провізії на сусідній вулиці, зачерпнути відро води на монастирському дворі, як у середні віки, дістати на вагу золота кілька свічок і відвідати друзів у віддалених кварталах, які менше зазнали руйнувань, ніж у центрі міста»²⁴.

Кореспондент «Південного краю» ділився своїми враженнями про життя харків'ян у грудні 1918 р.: «Люди мають дивовижну здатність пристосуватися до обставин. Нинішній обиватель не завжди навіть повірить, що був час, коли навколо нього був такий достаток. Слід гадати, що межа пристосовуваності ще не перейдена»²⁵. У зайнятих більшовиками містах, незважаючи на масове невдоволення, обивателі мовчали: «Організовувалася влада, як із рогу достатку сиплеться наказ за наказом. Ми готові чекати, чекати до нескінченності, поки хтось – все одно хто – тільки не ми самі, звільнить нас»²⁶. Сьогодні пересічні мешканці тимчасово окупованих українських міст поведуться набагато активніше.

Люди дуже швидко навчилися робити запаси. Ось запис очевидця перед відходом поляків із Києва влітку 1920 р.: «Ви, Надія Павлівно, мукою запаслися? – Борошном запаслася, та ось цукру мало. – Нічого, у мене два пуди, один я вам пришлю! – Навіщо мені так багато? – Беріть, якщо «вони» обстрілюватимуть місто, то нічого вже не дістанеш!»²⁷.

Де війна, там і евакуація. У 1917–1920 роках обивателі, як і багато наших сучасників, неохоче приймали рішення про виїзд, довго вагалися, і мріяли про повернення. У лютому 1919 р. київська студентка ризикнула залишитись у місті, яке зайняли більшовики: «Що можуть зробити тихим, смирним людям, які нікого не чіпають і політикою не займаються?»²⁸.

Коли у жовтні 1919 р. більшовики знову, хоч і ненадовго, увійшли до Києва, «вічні постріли звучали ближче, на ринках було мало продуктів, зранку вулиці були загачені натовпом», що прямував до вокзалу. Студентка внесла до щоденника такі рядки: «Що за сенс у такій втечі? Куди бігти?»²⁹.

¹⁶ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / Архив русской революции. М.: Терра-Политиздат, 1991. Т. 6. с. 303.

¹⁷ Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.) / Архив русской революции. Берлин: Изд-во «Слово», 1924. Т. 15. с. 211.

¹⁸ Там само. с. 217.

¹⁹ Катаев В. П. Почти дневник. М.: Советский писатель, 1962. С. 80.

²⁰ Возрождение (Харьков). 12 марта 1918 г.

²¹ Слободской А. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918–1920 гг.). Харьков: Пролетарий, 1926. с. 24.

²² Дневник и воспоминания киевской студентки... с. 235.

²³ Очерки жизни в Киеве... с. 219.

²⁴ Лейхтенбергский Г.Н. Указ. соч. с. 17.

²⁵ Южный край (Харьков). 22 декабря 1918 г.

²⁶ Дневник и воспоминания киевской студентки... с. 226.

²⁷ Очерки жизни в Киеве... с. 224.

²⁸ Дневник и воспоминания киевской студентки... с. 209.

²⁹ Там само. с. 231.

Проте пережите в період радянської окупації суттєво вплинуло на масові настрої. Коли у грудні 1919 р. більшовики знову повернулися до Києва, майже всі знайомі київської студентки поїхали. «Залишилися або ті, які мають маленьких дітей і старих батьків, або ті, які примирилися з більшовизмом, як примиряються зі смертю: від неї не втечеш»³⁰.

За влучним зауваженням київського адвоката О.О. Гольденвейзера, «оптимісти прямували до Одеси, песимісти прямували одразу до Берліна», причому й ті, й інші, їхали з Києва «усіма способами та шляхами, за великі гроші та за великі хабарі»³¹. Земський діяч Оболенський описав обстановку у Севастополі перед евакуацією 1920 р.: «Обивателі стривожилися. Люди більш заможні нашвидкуруч ліквідували справи і їхали за кордон, решта сумовито чекала на розгортання подальших подій»³².

Хоча й у долі сьогоденішніх біженців періодично виникають проблеми з пошуком житла та роботи, з отриманням матеріальної підтримки, у 1917–1920 роках сумні історії у таких сюжетах явно переважали. Влітку 1918 р. одна з провінційних газет помітила: «Зустрічаєш розгублену фізіономію, і не помилишся у припущенні, що це біженець». Вільного житла у місті не залишилося, все зайняли переміщені особи. Через їхній наплив злетіли ціни. «Кімната, що коштувала раніше 50 карбованців, йде за 200–300, а маленькі в 20–25 тепер йдуть за 70–100»³³. У Києві люди, які зневірилися знайти дах над головою, одягали великі плакати з написом «Шукаю кімнату», і ходили з ними вулицями. «Третього дня з таким плакатом розгулював Хрещатиком чудово одягнений пан у кашкеті інженера»³⁴.

Академік В.І. Вернадський навесні 1920 р. узагальнив настрої людей, що роками поневірялися країною: «Довкола всі втомилися. Жахливо жити без кута. Майже без речей, усі чужі, або зсунуті в «ущільнених квартирах». Люди, нарешті, починають знемагати від такого життя»³⁵.

У 1917–1920 роках багато громадян, виїжджаючи та повертаючись, по службових справах, або з приватних причин, неодноразово стикалися з численними труднощами, пов'язаними, насамперед, із встановленням пропускового режиму. Отримання перепусток було пов'язане з неймовірною бюрократичною тяганиною. Коли у березні 1918 р. було закрито кордон із Росією, отримати перепустку на його перетин можна було лише з «особли-

вого дозволу» радянського консула в Харкові, місцеперебування якого нікому не було відоме³⁶. Перед евакуацією Одеси у 1920 р. сім'ї багатьох вищих чиновників були задалегідь відправлені до Варни. «Це стало відомо усьому місту і викликало паніку. Особи, які завідували евакуацією, брали хабарі за надання місць на пароплавах»³⁷.

Взимку 1918–1919 рр. юнкер Яконовський у Кременчуку потрапив у поле зору самозваних розпорядників, ймовірно махновців, які виловлювали офіцерів, що пробиралися на Дон. Йому та його товаришам допомогли попутники – військовополонені, які поверталися додому. Вони виявили максимальну активність: «На ходу ми влетіли в першу теплушку, вже наповнену людьми. Перед вагоном стоїть солдат без погонів із гвинтівкою та примкненим багнетом: «Що ви, товариші, матросами будете?» Я кидаю йому: «Які матроси? Ми – кадети». Він раптом зважується: «А ну, злазьте, товаришу! Документи покажіть». Аж раптом весь вагон закричав, затував ногами. Кулаки піднялися у повітрі. «Жити людям не дає! Залиш пацанів! Ми тобі покажемо документи!» Паровоз весело свиснув, і ми раптом поїхали. Цілком можливо, що машиніст – свідок сцени, що відбувалася, прискорив відхід поїзда»³⁸.

Влітку 1919 р. радянські розвідники подорожували від червоних до білих, та після виконання завдання повернулися назад. В одному з сіл під Полтавою вони дочекалися приходу білих. До своїх вдалося дістатися на звичайному поїзді Харків–Курськ, який проїхав через лінію фронту. «Перепусток та дозволів ніде не доводилося отримувати»³⁹. За гетьмана Скоропадського існувала практика заборони вивезення товарів з окремих регіонів «для припинення спекуляції»⁴⁰. Деякі продавці в Сумах були затримані при посадці у вагони, «за відсутності перепусток на вивезення товарів». Затримані пояснили, що їм «вигідніше ризикувати конфіскацією товарів у дорозі, ніж звертатися за отриманням дозволу до комісії – так дорого цей дозвіл обходився»⁴¹. Київська студентка кілька разів передавала знайомим до Москви цукор, але одержати його там жодного разу не вдалося, бо люди, що возили посилки, завжди розповідали, що у них їстівне конфіскували⁴².

Восени 2014 р. на непідконтрольних територіях став популярним так званий «пенсійний туризм», який супроводжувався масовим виїздом людей

³⁰ Дневник и воспоминания киевской студентки... с. 237.

³¹ Гольденвейзер А. А. Указ. соч. с. 234, 235.

³² Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. М.-Л.: Гос. изд-во, 1927. с. 67.

³³ РГАСПИ, ф. 71, оп. 35, д. 430, л. 260.

³⁴ Там само, д. 436, л. 101.

³⁵ Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921) / Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського. К.: НАНУ, 2011. Том 9. с. 74.

³⁶ Южное слово (Харьков). 17 марта 1918 г.

³⁷ Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки. М.: Современник, 1989. с. 310.

³⁸ Яконовский Е. Фарфоровая кокарда. URL: http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm.

³⁹ РГАСПИ, ф. 71, оп. 34, д. 1285, л. 17.

⁴⁰ ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, д. 315, л. 191.

⁴¹ Там само. л. 193.

⁴² Дневник и воспоминания киевской студентки... с. 220.

похилого віку в міста, підконтрольні українській владі. З'явилися водії, які доставляли поза розкладом усіх, хто прямував до мирних тоді Запоріжжя або Маріуполя, і того ж дня повертали своїх пасажирів додому. Виникли посередники, які займали для пенсіонерів чергу в соцзабезі, і гарантували обслуговування протягом одного дня. Організовувався навіть бізнес, пов'язаний із реєстрацією, коли господар квартири за помірну плату був готовий підтвердити проживання переселенця на його квартирі.

Ця громадська самодіяльність нагадує спроби вирішувати подібні життєві проблеми у 1917–1920 роках. За свідченням катеринославського викладача Ігрєнєва, коли у 1919 р. освітня галузь залишилася без грошей, для оплати праці викладачів було знайдено наступний вихід: «Окремі установи посилали своїх представників до Харкова та Києва, і найкваліфікованіші з них поверталися з грошиками»⁴³. Н.О. Теффі згадувала, як у 1918-1919 роках «з'явилися діловиті паночки, які їздили їм одним відомими шляхами з Москви на південь і назад. Щось провозили, щось привозили. Іноді люб'язно пропонували доставити щось із залишених у Петербурзі чи Москві речей, доставити гроші родичам. Дивні це були паночки»⁴⁴.

Князь О.М. Трубецький, опинившись на кордоні Росії з Україною, зауважив, що все прикордонне містечко «промишляло перевозом біженців через кордон». Багато приватних будинків перетворилися на заїжджі двори. «Господарі брали з постояльців великі ціни і рекомендували візників, які знали, як провезти повз більшовиків». Трубецького познайомили з «фахівцем», який «влаштував переїзди під охороною матросів, які супроводжували підводи»⁴⁵.

Для будь-якої влади у період 1917–1920 рр. однією з гострих проблем був дефіцит грошової готівки. Наприклад, при гетьмані «ціла армія земських службовців» залишилася «з порожнім гаманцем і порожнім шлунком», і розпродавала «домашній скарб». Земська управа реагувала на це лише обіцянками, посилаючись на «відсутність грошових знаків»⁴⁶. В останні дні перебування при владі Директорії Харківська міська управа спромоглася виплатити платню міським працівникам лише за половину січня, знову-таки виходячи з «готівки каси»⁴⁷. Ігрєнєв згадував, як відсутність у радянських установ достатньої кількості грошей залишила співробітників усіх навчальних закладів без платні з

січня до травня 1919 р.⁴⁸. Те, що «грошових знаків» також немає для виплат робітникам, підтверджувала інформація із Щербинівського району (Донбас), де зазначалася заборгованість за два місяці – березень та квітень 1919 р.⁴⁹.

Шкільні вчителі, які кілька місяців не отримували грошей, вигадали спосіб заробити. Вони «почали виявляти стосовно учнів виняткову строгість і вимогливість, у результаті більшість учнів стали брати в них приватні заняття вдома»⁵⁰. Учні не залишалися в боргу, і вимагали «люстрації» найбільш, на їхній погляд, одіозних викладачів: «У залізничному училищі як був старий режим, так і залишився. Учні змушують вивчати Закон Божий, змушують писати письмові відповіді без чернеток. Французенка змушує обов'язково вивчати французьку мову. Загалом викладачі ставляться до учнів дуже погано. Просимо звільнити вчителя математики»⁵¹.

Щодо людей зі зброєю, у камуфляжі та з безліччю нашивок, шевронів, а тепер ще й бойових нагород, які сьогодні почуваються господарями на окупованих територіях, із цього приводу в минулому також є свої приклади. Популярність камуфляжу сьогодні перегукується, наприклад, із історією, розказаною В. Кравченком у його мемуарах. В одній з груп, що називали себе «червоними», він помітив людину в морській формі, і дізнався, що цей моряк – не справжній, а форму одягнув тому, що вона «додавала революційної поваги»⁵².

Наявність відповідних аксесуарів відкривала перед їхніми володарями нові можливості, як, наприклад, в Одесі в 1917 р.: «Варто оголосити себе представником трудового народу, начепити червоний бант, авторитетно надувати щоки, та заходити в навколишні магазини, збираючи данину на світову революцію зі зляканих торговців»⁵³. У Севастополі відбувалося щось подібне: «Зважаючи на те, що конфіскуються предмети розкоші – ажурні панчохи, шовк, оксамит, можна припускати, що робиться це самовільно. Була низка випадків, коли речі добувалися силою зброї – вриваються в магазини люди, приставляють револьвери до чола, і в такий спосіб отримують цукор, взуття та інші речі»⁵⁴.

Сьогоднішнє мародерство агресорів теж не оригінальне, такою поведінкою відрізнялася будь-яка

⁴³ Ігрєнєв Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919 г.) / Архив русской революции. М.: Терра-Политиздат, 1991. Т. 3. с. 241.

⁴⁴ Теффи Н. А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. М.: Политиздат, 1991. с. 398.

⁴⁵ Трубецкой Е. Н. Из путевых заметок беженца / Архив русской революции. Берлин: Изд-во «Слово», 1926. Т. 18. с. 139.

⁴⁶ Южный край. 8 сентября 1918 г.

⁴⁷ Там само. 4 января 1919 г.

⁴⁸ Ігрєнєв Г. Указ. соч. с. 241.

⁴⁹ РГАСПИ, ф. 71, оп. 35, д. 62, л. 141.

⁵⁰ Мартынов А. Мои украинские впечатления и размышления. Москва-Петроград: Гос. изд-во, 1923. с. 52.

⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4342, оп. 1, спр. 57, арк. 9, 9зв.

⁵² Кравченко В. Я выбрал волю. Особисте й політичне життя советського урядовця. Торонто – Канада: Друкарня «Українського робітника», 1948. с. 16.

⁵³ Шкляев И. Н. Одесса в смутное время. Одесса: Изд. центр «Студия «Негоциант», 2004. с. 30.

⁵⁴ Вольный Юг (Севастополь). 12 января 1918 г.

окупаційна армія. Київська студентка свідчила, що в період перебування в Києві більшовицьких військ у квітні 1919 р. городяни «лякалися будь-якого дзвінку у двері, вони не наважувалися вийти з дому навіть ненадовго, щоб за час відсутності не сталося чогонебудь»⁵⁵. У одного зі знайомих студентки деякий час проживали червоноармійці, і разом із постояльцями пропав згорток із різними цінностями, захований у грубці. Студентка з обуренням зазначила, що «від соціального перевороту, який має на меті знищити бідність», постраждала «бідна людина». Цінності, вкрадені у її знайомого, були «плодом багаторічної праці». Людина, ще будучи гімназистом, давала платні заняття, після закінчення університету все життя була заводським лікарем, «лікувала тих же селян і робітників, які її тепер пограбували». Іронія доля полягала в тому, що знайомий «страшно радів революції, а тепер він її проклинає, і закликає тінь Победоносцева»⁵⁶.

Студентка раділа, що вона та її сім'я позбулася червоноармійців, які перебували в їхній квартирі, порівняно легко – «маленькою крадіжкою постільної білизни та добровільною даниною спідньої білизни». Через кілька днів у квартиру знову з'явилися червоноармійці, щоб «реквізувати мідний котел для виварювання білизни». Господарі «насилу благали їх залишити його, під тим приводом, що в ньому гидко варити для людей»⁵⁷.

Білогвардійці із місцевим населенням теж не церемонилися. Наприкінці вересня 1919 р. Добровольча армія зайняла містечко Ніжин у Чернігівській губернії. Частина місцевого населення з нетерпінням чекала на «галантних і люб'язних офіцерів», які несли «позбавлення від більшовицького ярма». Нетерпіння було таким великим, що деякі городяни зібралися на залізничному вокзалі. Але «довгоочікувані гості», котрі виявилися переважно козаками, «тут же кинулися грабувати всіх, хто перебував на вокзалі». У всіх присутніх без винятку «були відібрані годинники, гаманці, каблучки, а в декого й одяг». Потім погром перейшов на місто, в якому на кілька днів життя завмерло. «Ніхто з мешканців, за винятком гімназистів, які записалися в добровольці, не наважувався навіть удень вийти надвір. У селян протягом двох тижнів козаки пограбували все до нитки»⁵⁸.

Представники Добровольчої армії намагалися виправдати пограбування мирних жителів труднощами у власному постачанні. «Не вмирати ж нам з голоду», – казали офіцери, – «ось ми й посилаємо солдатів «реквізувати» у сусідньому складі свиню чи барана. Платити нема чим, а видавати реквізи-

ційні квитанції не можна, це можна лише через особливі реквізиційні комісії. Де її шукати, цю комісію, коли вона далеко, а їсти нема чого». Можна уявити, до чого могла довести теза про «необхідність» грабежів в умовах воєнних дій»⁵⁹.

Ось який епізод розігрався в Одесі в момент евакуації білої армії: «Офіцери та солдати витягували з сараїв величезні стоси білизни, чоботи, намети, валянки. Вони пов'язували награбоване в величезні пакунки і волочили в місто, вирішивши залишитися тут і дезертирувати з Добровольчої армії»⁶⁰.

Сьогодні, як і сто років тому, люди намагаються забезпечити своє перебування хоч би в межах власного будинку. Наразі жителі багатоквартирних будинків об'єдналися у своїх під'їздах для чергування, контролю за відвідувачами, що приходять, для перевірки світломаскування тощо.

Сто років тому створення самоохорони також було звичайною практикою. За спогадами сучасника, у великих будинках «зовнішні двері зачинялися наглухо, і в кожному під'їзді були такі пристосування, колоди для підпірки, залізні штанги, гаки, які робили будинок неприступною фортецею для грабіжників. Вночі біля дверей сиділи чергові, покликані бити в гонг у разі тривоги»⁶¹.

Вживали всіх можливих заходів також мешканці індивідуальних будівель. У червні 1918 р. про це докладно розповів у своєму щоденнику В.К. Винниченко, який в цей час перебував у Каневі: «Потрошку ми з своєї хатинки робимо мініатюрну фортецю. Вчора зроблено до вікон з дошок віконниці. Сьогодні приробив підпорку до дверей. Гадаю, що, коли прийде банда з 3-5 чоловік, то облогу можна буде витримати. Коли прийде 8-10, то єдина надія на поміч згори, з дачі Біляшевського. В кожному разі ми твердо постановили битися до останнього. Нема ніякої практичної рації впускати в хату без бою, все одно вб'ють. Тепер грабіж набув цілком закінчену й рішучу форму: всіх убивають, чи знайдено гроші, чи ні, все одно. При такій умові було б дуже легковажно не лишити собі хоч одного-двох шансів на рятунок»⁶².

Традиційною для таких періодів історії була поява самозваних загонів охорони порядку на міських вулицях. Київська студентка зауважила, що такі загоны виникають за будь-якого безвладдя: «У таких випадках з'являються якісь невідомі молоді люди з пов'язками на руках. Чи грабують вони самі, чи захищають від грабіжників, точно нікому не відомо. Найкраще – це намагатися їх уникати»⁶³.

⁵⁹ Трубецкой Е. Н. Указ. соч. с. 185.

⁶⁰ Катаев В.П. Указ. соч. с. 74.

⁶¹ Заславский Д.О. Поляки в Киеве в 1920 году. Петроград: изд-во «Былое», 1922. с. 11.

⁶² Винниченко В.К. Щоденник. Том перший. 1911–1920. Едмонтон – Нью-Йорк, 1980. с. 287.

⁶³ Дневник и воспоминания киевской студентки... с. 226.

⁵⁵ Дневник и воспоминания киевской студентки... с. 211.

⁵⁶ Там само. с. 212.

⁵⁷ Дневник и воспоминания киевской студентки... с. 212.

⁵⁸ Гражданская война на Украине. Том 2. Под редакцией проф. С.М. Короливского. К., 1967. с. 399–400.

Багато подій сторічної давності сприймалися їхніми свідками, як випадкове непорозуміння, незрозуміле з погляду здорового глузду викривлення історичного процесу. Люди мріяли про заспокоєння скаламученої країни, чекали миру та порядку, вірили у швидке рятування від лих, обманювалися, і вірили знову.

У перші дні нового року люди, як завжди, з надією дивилися в майбутнє: «Дев'ятсот сімнадцятий був роком крові та смерті, а дев'ятсот вісімнадцятий стане роком відродження живого життя для людства»⁶⁴. У жовтні 1918 р. харківський професор Шміт оптимістично писав: «Настала остання тяжка зима: до майбутньої зими, якщо ми самі не отримаємо виробництво, нам відправлять з-за кордону все, що потрібно»⁶⁵. 1 січня 1919 р. ялтинський обиватель записав у щоденнику: «Сьогодні за новим стилем Новий рік. Цікаво, що буде за рік. Невже все ще займатимемося громадянською війною»⁶⁶.

Висновки

Таким чином, повсякденність сьогодення продемонструвала не просто інерційність, а свою максимальну традиційність. У 1917–1920 рр. загострення соціально-політичних протиріч, пов'язане з війною, розрухою, блокадою, реанімувало, начебто, давно забуті соціальні практики. Наша сучасність ще раз довела, що розвиток суспільства йде спіраллю, і сьо-

годні замкнувся черговий її виток. Обивателі вкотре пристосувалися до несприятливих умов довкілля, мінімізували матеріальні потреби, відмовилися від колишніх споживчих звичок, змирилися з низьким рівнем соціальних очікувань. Причому багато хто з них такий перехід здійснив з повною готовністю, і навіть з полегшенням. Відбувся викид негативної енергії, що довго накопичувалася. Теперясно, де друзі, а де вороги, і хто у всьому, що відбувається, винен.

Відмінності від періоду 1917–1920 рр. пояснюються великим запасом міцності, накопиченим сьогоднішньою міською інфраструктурою загалом, та окремими домогосподарствами зокрема. У тих великих містах, які, на щастя, незначно зруйновані, всі основні блага цивілізації населенню доступні, як і раніше. Тут міський простір буденного існування не зазнав критичних деформацій. Крім того, небезпеки, що переживають люди, примирили їх з певними побутовими незручностями. Оцінка масштабу будь-якої проблеми починається з визначення відсутності чи наявності у ній безпосередньої загрози життю. Якщо спробувати класифікувати методи виживання у сьогоднішніх реаліях, всі вони, як завжди, визначаються базовими людськими потребами. Матеріальну загрозу людина прагне усунути отриманням та заощадженням різних благ, фізичну – мімікрією, або активним опором, психологічну – спробами самотужки інтерпретувати події, що відбуваються, і різними варіантами зняття стресу. Відповідно, наявність попиту на всі ці ресурси породжує численні та різноманітні пропозиції. В умовах війни пропозиція іноді передбачає певний вибір, але частіше не залишає його.

Інформація про автора:

Попов Вячеслав Жанович,

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри філософії та історії

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

33, вул. Джона Маккейна, Київ, 01042, Україна

Information about the authors:

Popov Vyacheslav Zhanovich,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor at the Department of Philosophy and History

Tavrida National V.I. Vernadsky University

33, John McCain str., Kyiv, 01042, Ukraine

⁶⁴ Последние новости (Київ). 2 января 1918 г.

⁶⁵ Южный край. 27 октября 1918 г.

⁶⁶ Дневник обывателя. А.В. (26 июля 1918 г. – 4 апреля 1919 г.) / Архив русской революции. М.: Терра-Политиздат, 1991. т. 4. с. 266.